

... over for os selv og over for Fremtiden

DEN DANSKE RIGSDAG OG DE TYSKE FLYGTNINGE

1945-46

AF

JOHN V. JENSEN

De tyske flygtninge i Danmark i årene 1945-49 er et stærkt omdiskuteret kapitel af Danmarkshistorien. Flere modsatrettede resultater foreligger og efterlader et indtryk af, at vi mangler en ny og veldokumenteret fortolkningsramme til vor viden om og forståelse af historien om de tyske flygtninge. Den syntetiserende fremstilling af de seneste 25 års forskningsresultater mangler endnu at blive skrevet.

De to hovedfortællinger om de tyske flygtninge står i den skarpest mulige kontrast til hinanden. Den ældste af dem stammer tilbage fra Flygtningeadministrationens såkaldte hvidbog *Flygtninge i Danmark 1945-49* (1950), som repræsenterer den officielle udlægning: at opgaven blev løst dygtigt og forsvarligt. Synspunkterne fra hvidbogen blev fastholdt i Henrik Havreheds disputats *De tyske flygtninge i Danmark 1945-49* (1987). Havrehed ser først og fremmest sagen fra et dansk perspektiv, hvor danskerne måtte tage sig af de nødstedte og nødlidende tyskere.

Den anden fortælling er blevet fremført af Kirsten Lylloff, som i artiklen »Kan lægeløftet gradbøjes?« (1999) og ph.d.-afhandlingen *Barn eller fjende?* (2006) leverer en skånselsløs kritik af datidens aktører og samtidens indstilling til de tyske flygtninge. Hun mener, at indsatsen bedst kan karakteriseres som en humanitær katastrofe, hvor tusindvis af tyske flygtningebørn måtte betale med deres liv for danskernes bitterhed. Offerperspektivet er tysk og den antityske holdning en afgørende drivkraft. Lylloff når selvsagt et andet resultat end Havrehed og Flygtningeadministrationen.¹ De to uforenelige synspunkter står nærmest som partsindlæg i en retssag.²

1 Jf. Berkner: En historie – to fortællinger.

2 En lang række artikler om de tyske flygtninge placerer sig mellem de to yderpunkter. Hovedparten ligger i forlængelse af Flygtningeadministrationen og Havrehed, mens færre, men nyere bidrag er tættere på Lylloff.

I nærværende undersøgelse koncentrerer jeg mig om at analysere rigsdagsdebatterne vedrørende de tyske flygtninge.³ Hovedlinjerne i Flygtningeadministrationens mandat blev diskuteret og fastlagt af den danske Rigsdag; netop derfor udgør debatterne en god kilde til indsigt i og forståelse af samtidens stemninger, holdninger, hensyn – og virkelighed. Årene 1945-46 er de mest interessante, for i dette tidsrum fastlagdes retningslinjerne for problemets »løsning«. En analyse med dette fokus er ikke udført tidligere. Der er naturligvis tale om de ansvarlige beslutningstageres opfattelse, altså det officielle Danmarks linje og holdninger i forhold til nødlidende mennesker. Hvad der måtte være blevet sagt uofficielt om de tyske flygtninge, kan man læse om i fx de illegale blade. Også diskussionerne blandt de folkevalgte repræsentanter indfanger dog noget af den almindelige stemning i Danmark kort efter befrielsen.

Formålet med at klarlægge samtidens opfattelse og forståelse af sagen er at opnå en dybere forståelse af den valgte strategi og de dertil hørende bevæggrunde – at afdække rationalet i samtidens overvejelser og dispositioner. Denne vinkel har hidtil været forsømt. Målet er at levere en skitse til en ny fortolkningsramme for historien om de godt 200.000 tyske flygtnings ophold i Danmark i årene 1945-49. Hvad lå til grund for det, Kirsten Lylloff har kaldt den største humanitære katastrofe i Danmark?

Befrielsen og de tyske flygtninge

Da befrielsesbudskabet fra BBC lød i radioen den 4. maj, skabte det straks national eufori over hele Danmark. Krigen var slut, og enhver frygt for, at den øverstbefalende for den tyske værnemagt, general Lindemann, ville udkæmpe et sidste slag i Danmark, blev gjort til skamme. I stedet kunne modstandsbevægelsen tage styringen i landet og modtage briterne og feltmarskal Montgomery som befriere. Glæden var naturligvis stor. Danmark var i modsætning til så mange andre europæiske lande sluppet nådigt gennem krigens rædsler. Der skulle imidlertid ikke gå lang tid, før det gik op for danskerne, at de tyske flygtninge, der var strømmet til landet i titusindvis fra januar 1945 og helt frem til befrielsen, havde mistet deres oprindelige hjemstavn og derfor ikke uden videre kunne vende tilbage. Flygtningesituationen syd for grænsen var kaotisk.⁴

3 Karl Chr. Lammers har et kort og afbalanceret kapitel om de danske myndigheder og de tyske flygtninge, der perifert berører rigsdagsdebatterne i bogen: *Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter?*

4 Stüber, fx s. 69ff, samt Klatt, s. 24. Begge omtaler en befolkningstilvækst i Slesvig-

Hvad stiller man op med mere end 200.000 uønskede tyske flygtninge? Dette spørgsmål må de danskere, der på den ene eller den anden måde var involveret i sagen, have stillet sig selv mange gange i ugerne lige efter befrielsen. Der var tale om et kæmpeproblem; men faktisk ved man ikke nøjagtig, hvor mange tyske flygtninge der befandt sig i Danmark ved befrielsen. Tællingsforsøgenes øvre og nedre yderpunkter er henholdsvis 244.493 og 238.010. Antallet toppede utvivlsomt i maj/juni 1945. En optælling fra 1. oktober 1945 når tallet 200.321, hvilket må antages at være præcist. Det svarer til 5 % af den danske befolkning i 1945. Omkring 200.000 er også det tal, der arbejdes med i Rigsdagen fra maj/juni 1945 til de første hjemsendelser i november 1946.⁵

Sådan var de hårde kendsgerninger, som de skiftende danske regeringer – fra befrielsesregeringen i 1945 med Vilhelm Buhl (S) som statsminister; siden venstreregeringen under Knud Kristensen 1945-47; og endelig Hans Hedtofts socialdemokratiske regering 1947-50 – måtte forholde sig til. Det bidrog til frustrationerne, at sagen i sidste ende lå uden for de danske myndigheders beslutningssfære. De tyske flygtninge i Danmark kom ikke på dagsordenen under Potsdamkonferencen,⁶ og flygtningesagen udviklede sig derfor til en lang forhandling mellem Danmark og kontrolrådet i Berlin, bestående af repræsentanter for de fire besættelsesmagter Storbritannien, Frankrig, Sovjetunionen og USA. Forbindelserne var dog i praksis stærkest til briterne, da disse jo opholdt sig i Danmark efter befrielsen, og fordi briterne havde kontrollen i den nordvesttyske besættelseszone syd for den danske grænse.⁷

Situationen var akut. De godt 200.000 mennesker havde brug for kost og logi, og den ny befrielsesregering i Danmark måtte hurtigt muligt finde ud af, hvordan man ville sørge for dette. I juni 1945 fremgår det af en folketingstale holdt af indenrigsminister Knud Kristensen (V), at man havde erkendt de svære betingelser omkring flygtningene:

Holsten fra 1.645.700 i februar 1945 til 2.435.000 i maj 1945 som følge af flygtningestrømmen fra øst og de problemer, det medførte.

5 Hvidbogen s. 66. Ifølge Berkner (s. 11) var de overfyldte skibe uden passagerlister, og tyskerne stod selv for indkvarteringen. Det nøjagtige tal kommer vi derfor aldrig til at kende. Tallene 244.493 (Gammelgaard 1981, s. 39; Havrehed s. 335) og 238.010 (Hvidbogen, s. 304) er begge inden for det sandsynliges rammer, idet en del flygtninge på forskellig vis fulgte Værnemagten ud af landet. Lylloff (1999, s. 33) foreslår 250.000; en sådan afrunding kan alt andet lige forekomme fornuftig på grund af den store usikkerhed. Lammers (s. 48) anfører, at der lige fra befrielsen blev udvist tyskere af Danmark, hvilket yderligere vanskeliggør en præcis opgørelse for forår/sommer 1945.

6 Havrehed, s. 271.

7 I Udenrigsministeriets aktstykker kan man følge de mange danske forsøg på at få besættelsesmagterne i Tyskland til at interessere sig for de danske problemer.

Vi maa belave os paa, at det vil tage sin Tid at faa Orden på Tingene, og dette gælder ogsaa for Indkvarteringsomraadet, hvor der endnu maa stilles store Krav af ekstraordinær Karakter til Befolkningen. Vi ved f. Eks. endnu ikke, hvornaar vi vil faa Mulighed for at faa de tyske Flygtninge ud af Landet.⁸

Fra begyndelsen var den danske regering altså på det rene med, at hjemsendelsen af de tyske flygtninge lå i hænderne på de allierede. Udenrigsministeriet kunne presse på for en løsning, men i øvrigt måtte man tålmodigt afvente den videre udvikling.⁹ Af det citerede, og af rigsdagsdebatterne i det hele taget, står det klart, at hovedmålet for den danske befrielsesregering var at bringe Danmark på fode igen, 'faa Orden paa Tingene', efter fem års tysk besættelse, hvoraf de sidste halvandet år tilmed havde været uden regering og det seneste trekvarte år uden politi. En hjørnesten i dette oprydningsarbejde var at få de godt 200.000 tyske flygtninge ud af landet igen hurtigst muligt.

Knud Kristensens regeringskollega, der havde det politiske og forvaltningsmæssige ansvar for flygtningene, arbejds- og socialminister Hans Hedtoft, formulerede meget præcist regeringens synspunkter og situation i juni 1945 således:

Vi er naturligvis i særlig Grad optaget af at faa den Udgang paa Sagen, at de tyske Flygtninge bliver sendt herfra til Tyskland snarest muligt; men jeg vil gerne understrege den Bemærkning, Indenrigsministeren fremsatte, at alt, hvad der skal foretages paa dette Omraade, Problemet med Transport af de Paagældende, Problemet om Tidspunktet for Afrejsen, ikke ligger i danske Myndigheders Hænder, men maa forhandles med allierede Myndigheder, og at det er dem, der er afgørende for, hvornaar det Tidspunkt kan komme.¹⁰

Hjemsendelsen ville antagelig ske snarest, lød regeringens forventning altså i juni 1945. Ingen i Rigsdagen synes på det tidspunkt at have haft fantasi til at forestille sig noget andet. Men indtil de allierede traf deres afgørelse, måtte man fra dansk side bide i det sure æble og finde ud af,

8 RT 12.6.1945.

9 Utålmodigheden med det danske Udenrigsministeriums arbejde på at skaffe de tyske flygtninge ud af landet var enorm. Det fremgår af rigsdagsdebatterne og spørgsmålene til især udenrigsminister Christmas-Møller, fx RT. 5.10.1945. Se også RT 2.10.1945 (den senere arbejds- og socialminister Søren P. Larsen (V)).

10 RT 13.6.1945.

hvordan man ville – og måske ikke mindst: kunne – håndtere de godt 200.000 tyskere, der af besættelsesmagten selv var blevet anbragt i lejre over det meste af Danmark.¹¹ Alt tyder på, at den første strategi fra maj/juni 1945 var at afvente situationen uden at foretage sig andet end det allermest påtrængende, dvs. sikre flygtningene den mest nødvendige forplejning. Opbygningen af en egentlig forsorg og administration var end ikke på tegnebrættet.

En gennemgang af alle indlæg i debatterne fra Rigsdagen vedrørende de tyske flygtninge viser en enstemmig opbakning til, at de skulle ud af landet og tilbage til Tyskland. Socialdemokraten Alfred Andersens ord frembyder et typisk eksempel:

Ved Forelæggelsen har den højtærede Indenrigsminister [K. Kristensen] som særligt Formaal peget paa Anbringelsen af tyske Flygtninge, indtil disse – forhaabentligt snarest – kan sendes ud af Landet. Den højtærede Ministers Udtalelser maa vel forstaaes derhen, at der, foruden en mere hensigtsmæssig Anbringelse, herved tilsigtes en snarlig Frigørelse af Skoler, Forsamlingsbygninger og andre Ejendomme, hvis Optagelse af tyske Flygtninge, navnlig i Byerne, volder mange Besværligheder, baade sundhedsmæssigt og for en normal Skolegang samt ved Mangelen paa nødvendige Mødelokaler.¹²

Andersen berører i sin støtte til befrielsesregeringens linje om hurtig hjemsendelse et af de store problemer, som de tyske flygtninge gav anledning til, nemlig at indkvarteringen af dem lagde beslag på skoler og forsamlingshuse m.m. Som mange andre i Rigsdagen anså han dette for et samfundsproblem, der voksede i takt med, at landet overvandt sin lammelse efter besættelsen

De samfundsmæssige forhold udviklede sig hurtigt til et politisk hovedanliggende i forsøget på at få skabt normale tilstande igen. Dertil kom økonomien, særligt de store udgifter, der var forbundet med flygtningene. I hele forløbet vejede dette aspekt tungt i den danske opfattelse og fik yderligere vægt, efterhånden som hjemsendelserne trak ud. Det fremgår ikke mindst af følgende uddrag af en tale fra det følgende år (maj 1946), hvor Knud Kristensen-regeringens finansminister Thor-kild Kristensen fremlagde de tørre tal:

11 De tyske flygtninge blev anbragt af Værnemagten i hen ved 1100 lejre eller forlægninger, se Aktstykker, Dok. 4, s. 27, korrespondance af 10. februar 1945 mellem Niels Svenningsen og Werner Best. Om flygtningenes placering i Danmark i maj 1945, se også Hvidbogen, s. 293ff.

12 RT 13.6.1945.

Et større Usikkerhedsmoment knytter sig imidlertid til en anden Faktor, nemlig Tilstedeværelsen af de mange tyske Flygtninge, som endnu i dette Øjeblik opholder sig her i Landet. Det er naturligvis Regeringens Bestræbelse at faa dette Forhold afviklet, saaledes at Landet kan blive befriet for den store Byrde, der her er blevet lagt paa os ... Det sikre er foreløbig kun, at saa længe det nuværende Antal Flygtninge findes her i Landet, skal der udredes et Beløb paa mellem $\frac{1}{2}$ og $\frac{3}{4}$ Million Kroner om Dagen til dækning af Omkostningerne herved. [...] Hvad dette betyder for indeværende Finansaar, vil naturligvis afhænge af, hvor længe Flygtningene bliver her. Hvis de bliver her hele Aaret, er der tale om en Udgift paa op imod 200 Mill. Kr.¹³

Den danske statskasse blødte. Den økonomiske byrde havde fra begyndelsen været stor, men bekymringerne voksede i takt med, at flygtningenes ophold i landet trak ud. Af samme årsag ønskede ingen at ændre på flygtningenes status som flygtninge, for det kunne forringe mulighederne for at sende dem ud af landet.¹⁴ Ligeledes et år efter befrielsen, i juni 1946, sammenfattede kommunisten Ib Nørlund sin opfattelse af situationen med de tyske flygtninge i Danmark, som han med stor sandsynlighed delte med den store majoritet af rigsdagsmedlemmerne:

Vi ser paa Spørgsmaalet om de tyske Flygtnings fortsatte Forbliven her i Landet med stor Alvor, ikke blot af de finansielle Grunde, som allerede er blevet fremdraget her, og som den højtærede Finansminister har haft Lejlighed til at redegøre for Rækkevidden af, men ogsaa af nationale Grunde. Det vilde være en Ulykke for os, hvis vi skulle opsuge et saa stort baade nationalt, folkeligt og politisk Fremmedelement, som jo beløber sig til hen ved 5 pCt. af Befolkningen, og det bliver vi nødt til at forhindre.¹⁵

Rigsdagsdebatterne viser tidsånden og stemningen blandt de folkevalgte politikere og dokumenterer, at det i samtiden tilsyneladende ikke blev opfattet som fordækt eller særligt menneskefjendsk at fremføre kravet om, at tyskerne kom ud af landet hurtigst muligt. I hvert fald

13 RT 2.5.1946. De 200 mio. kr. kom til at passe ret præcist: 194.600.576,82 kr. (Hvidbogen, s. 14), eller – ifølge finansministerens forventninger – 12-15 % af de samlede udgifter på Finansloven.

14 RT 13.6.1946.

15 RT 13.6.1946.

blev det uskrømtet fremført på tværs af alle partier igen og igen.¹⁶ Forholdene blev nok udtalt skarpere og mere direkte i 1945-46, end man senere ville have gjort det. Endnu var man ikke kommet helt ud over »den tidens bitterhed«, som ifølge historikeren Jørgen Hæstrup prægede besættelsens sidste år.¹⁷

Udtalelserne og stemningen i Rigsdagen taler imod Havreheds heroisk-nationale fortolkning, hvor han betoner danskernes offervilighed, men langt hen ignorerer, at den danske holdning vedrørende hjemsendelsen på intet tidspunkt stod til diskussion – man kan næsten få det modsatte indtryk i hans afhandling. Denne er i det hele taget problematisk, fordi den ligger så tæt på Flygtningeadministrationens egen fortolkning.¹⁸

Den krystalklare holdning i tiden synes snarere at pege i retning af eller underbygge det antityske motiv, som især Kirsten Lylloff har argumenteret for var til stede. Man bør dog også hæfte sig ved, at udtalelserne i Rigsdagen og især regeringens, som det allerede er fremgået, ikke kun var styret af direkte antityskhed, men i høj grad også af nationalstatslige interesser af både politisk, økonomisk og kulturel art. Hverken Lylloff eller Havrehed har ordentligt blik for dette. Dertil kom opfattelsen af, at de tyske flygtninge var kommet til landet imod gældende regler. Også derfor var ønsket om deres snarlige hjemsendelse så entydigt. Det juridiske syntes at være i dansk favør.¹⁹

Den yderst simple plan og dermed grundpræmissen for håndteringen af de tyske flygtninge var altså klar fra begyndelsen, og den fraveg

16 Kjærbøl fortæller stolt herom i Hvidbogens forord fra 1950 og gentager det i sine erindringer fra 1959.

17 Hæstrup, s. 232.

18 En gennemgang af Henrik Havreheds arkiv på Rigsarkivet viser det store arbejde, han lagde i afhandlingen, men også at det var svært for ham at frigøre sig fra sine »vidners« opfattelser. Han nåede under udarbejdelsen af afhandlingen at tale med en lang række af flygtningeadministrationens centrale personer bl.a. lægerne K.F. Meldahl, Juel Henningsen og K. Toftemark, lederen af Kløvermarkens søgekartotek Ralph Holm og ikke mindst Johs. Kjærbøls enke Gerda Kjærbøl. Disse samtaler gav Havrehed en stor indsigt i det faktuelle, men bidrog nok også til, at afhandlingen fik slagside.

19 Allerede da de tyske flygtninge begynde at komme til landet i februar 1945, protesterede chefen for Udenrigsministeriet Nils Svenningsen mod besættelsesmagtens planer om evakuering hertil, fordi det efter dansk opfattelse var imod international ret. Se fx Aktstykker, Dok 4, s. 29, 10.2.45: »Danmarks besættelse er af en sådan karakter, at der fra dansk side i det mindste kan gøres krav på de rettigheder, som med hensyn til et besat fjendtligt område kan udledes af Haag-landkrigsreglementet. Disse internationale regler, der således a fortiori gælder for Danmark, indeholder imidlertid ingen bestemmelse, hvorpå Tyskland kan støtte en ret til at anvende dansk territorium til anbringelse af sårede eller flygtninge fra tysk rigsområde. [...] Anbringelsen af sårede og flygtninge i Danmark ville således være i strid med Haag-landkrigsreglementet.« 20.2.1945 gentager Svenningsen dette budskab over for Best, men nu er flygtningestrømmen i fuld gang. Den opfattelse, Svenningsen giver udtryk for, ligger også bag den danske opfattelse af de tyske flygtninge i Danmark efter befrielsen.

man ikke en tøddel under de skiftende regeringer. De tyske flygtninge skulle *alle* tilbage til Tyskland snarest muligt. Det var imidlertid kun den ene side af sagen. I det følgende skal vi se, at den danske flygtningestrategi, i hvert fald fra og med Flygtningeadministrationens start i september 1945, var mere nuanceret.

Flygtningeadministrationen og Kjærboel

I løbet af sommeren stod det klart, at håndteringen af de tyske flygtninge behøvede en mere langsigtet løsning end først antaget. Den 6. september 1945 kom den tidligere socialdemokratiske minister Johannes Kjærboel til at stå i spidsen for Flygtningeadministrationen, det organ, der udførte det omfattende praktiske arbejde med de godt 200.000 tyske flygtninge. Kjærboel, der på grund af sit engagement i Scavenius-regeringen (1942-43) var afskåret fra en ministerpost i befrielsesregeringen, fik nu en ny chance. Dermed fik Flygtningeadministrationen en handlekraftig chef med de nødvendige administrative evner. Kjærboel stod til ansvar over for de skiftende socialministre, men fik brede beføjelser til at opbygge en flygtningeforsorg. Den første store udfordring var at sørge for, at flygtningenes boligforhold var gode nok til, at de kunne klare sig gennem vinteren. Disse bestræbelser betød betydelige udvidelser af eksisterende lejre, fx Oksbøllejren, og opførelsen af Kløvermarkslejren på Amager med plads til omkring 19.000 beboere. Samtidig kunne man reducere antallet af de mindste og dårligste forlægninger.

Flygtningeadministration arbejdede på et bredt mandat fra Rigsdagen, der havde tillid til administrationens gerning fra begyndelsen og helt frem til afslutningen i 1949. Der spores således ingen nævneværdige kursændringer i Flygtningeadministrationens arbejde trods skiftende regeringer.²⁰ Den brede og gennemgående opbakning og tillid til Flygtningeadministrationen på tværs af partier og skiftende regeringer hang netop sammen med den omtalte opfattelse blandt danske politikere og embedsmænd, at de tyske flygtninge var et udefrakommende fremmedlegeme, der uretmæssigt var blevet et dansk problem.

Den danske strategi i forhold til flygtningene var præget af forsigtighed. Frygten for at sætte den nyvundne nationale frihed og demokratiet over styr spillede en rolle. Til trods for, at der blandt flygtningene var en betydelig overrepræsentation af kvinder og børn, holdt man sig

²⁰ Således finder man fx i rigsdagsdebatterne flere påskønnelser og opbakning til Flygtningeadministrationens arbejde også fra den siddende regerings modstandere.

strengt til interneringen. Det skyldtes også, at man særligt i 1945-46 endnu ikke havde fuldt overblik over, i hvilket omfang nazismen trivedes i lejrene – og dertil kom naturligvis de dårlige minder fra flygtningenes landsmænds fem år lange besættelse af landet.

De danske politikere var bekymrede og ville ikke tage chancer, og derfor opererede de også med *worst case*-scenarier i overvejelserne om de tyske flygtninge og nationens sikkerhed. Opfattelsen var, at man måtte komme gennem situationen ved at forstå og betale for en midlertidig afhjælpning af problemet og i den tid holde flygtningene bag pigtråd. At hjemsendelsen kom til at trække ud med to-tre år, vidste ingen i 1945, da man fastlagde retningslinjerne for den danske strategi over for de tyske flygtninge. Blandt de tyske flygtninge var ønsket om at vende tilbage udtalt og utålmodigheden lige så stor som danskernes.²¹

I samtiden så ingen et alternativ til en såkaldt repatriering af flygtningene. Konsensus omkring det er så udtalt, at det er svært at forestille sig nogen mene noget andet. Selv debattøren Poul Henningsen, der ellers ikke var bange for at sige sin mening, mente ikke, at der var et alternativ til hjemsendelse, men han kritiserede ligegyldigheden over for vilkårene i lejrene og slog dermed indirekte til lyd for forbedringer i flygtningenes dagligdag.²²

Eftertiden har ikke altid været mild i bedømmelsen af chefen for Flygtningeadministrationen, Kjærbo, men for ham blev posten vejen til et politisk comeback, og sikkert er det, at jobbet i 1945 langt fra var eftertragtet, fordi spændingerne mellem dansk og tysk var så stærke. Fem års tysk besættelse, hvor nationalfølelsen havde oplevet en stærk opblomstring, havde naturligvis skabt et betydeligt modsætningsforhold.

Efter fem onde år – det danske syn på tyskerne og Tyskland efter krigen

Selvom befrielsen af Danmark de fleste steder forløb fredeligt, mærkede man også de stærke spændinger, der var opbygget under den tyske besættelse. Kampe mellem modstandsfolk på den ene side og tyske soldater og Hipo'er på den anden forekom nogle steder. Der kan af og til være en tendens til at relativisere det danske tilfælde, når man ser rundt på ødelæggelserne i Europa, men man skal ikke glemme, at

21 Dette fremgår af samtidige beretninger fra flygtningene, hvoraf nogle er trykt i Arne Gammelgaards bøger.

22 Kronik i Politiken 26.2.1946, »Et folks medansvar«, se <http://oksboll1945-49.dk/images/pdf/politiken260246.pdf>, lokaliseret d. 9. august 2012.

danskerne også havde lidt under den tyske aggression. Det var i hvert fald den altdominerende opfattelse i Rigsdagen i 1945-46. Her følte ingen, at man skyldte tyskerne eller de tyske flygtninge noget. Derfor var der intet til hinder for eller mærkværdigt i, at de ikke-tyske flygtninge (allierede) med fuldt forsæt fik en bedre behandling end deres tyske skæbnefæller. Holdningen til den tyske besættelsesmagt var meget klar i 1945, og det præg, den kom til at sætte på de tyske flygtninges ophold i Danmark, afviger næppe fra mønsteret i andre lande.

Folketingsmedlem Oluf Pedersen fra Retsforbundet formulerede stemningen således:

Min opfattelse vedr. dette Spørgsmaal er, at vi har Tyskere nok i Landet. Jeg synes ikke, de Tyskere, vi har, har opført sig godt – tværtimod. Jeg synes ogsaa, det kunde være rimeligt, om man fra Regeringens Side var i Stand til at faa de mange tyske Flygtninge, vi har her i Landet, ud herfra saa hurtig som muligt. [...] Nu ønsker jeg ikke at gøre mig til Talsmand for en umenneskelig Behandling af disse Flygtninge, men fragaas kan det jo ikke, at det er ubudne Gæster; de kom her som følge af et tysk Overgreb, og jeg kan synes, man med rette fra dansk Side kan forlange, at de skal ud igen.²³

En meget stor del af befolkningen har formentlig delt Oluf Pedersens synspunkter, herunder hans utålmodighed. Med indlægget udtrykte Retsforbundet sin støtte til den danske regerings plan med de 200.000 tyske flygtninge. Tyskerne havde ikke opført sig godt, siges det diplomatisk – andre brugte stærkere gloser – men opfattelsen af den tyske besættelse er ikke til at tage fejl af. Men umenneskelig behandling af flygtningene kunne Oluf Pedersen ikke gå ind for. Dette peger på en dobbelthed i den danske opfattelse, som jeg skal vende tilbage til.

Den negative opfattelse af tyskerne og danskerne i offerrollen kan man finde talrige eksempler på i materialet. Her et eksempel fra en tale af Jens Smørum (senere socialdemokratisk landbrugsminister):

Naar man saa længe Dag efter Dag gennem flere Aar har gaaet og set paa disse milelange Skyttegrave, Pigtraadsspærringer o.s.v., hele dette Ødelæggelsens Værk, som Tyskerne har præsteret i den Tid, vort Land har været besat, føler man uvilkaarligt

23 RT 5.10.1945.

Glæde og Taknemmelighed ved, at vi saa hurtigt her i Rigsdagen har faaet et Lovforslag frem, der har til Formaal snarest muligt at faa udslettet Sporene af det Hærværk, der paa disse Omraader har fundet Sted.²⁴

Hans partifælle Chr. Hougaard karakteriserede besættelsestiden med den i eftertiden så hyppige kliché om de fem onde år:

Jeg kan paa mit Partis vegne tilsige den højtærede Indenrigsminister vor Støtte til gennemførelsen af det her fremsatte Lovforslag. Efter fem onde Aar, sikkert de værste i Danmarks Historie, er vi i dag lykkelige over at kunne se udover et Land og en Befolkning, som vel har faaet Skrammer og Saar, men som dog er blevet skaanet for egentlige Krigshandlinger og de grufulde Ødelæggelser af Liv og Ejendom, som følger med dem.²⁵

Dette var – med større eller mindre grad af patos – den eneherkende opfattelse i Den Danske Rigsdag i 1945-46, hvor politikerne først og fremmest tænkte i nationale baner. Eftertiden kan, med sit omfattende kendskab til ødelæggelserne rundt omkring i Europa efter Anden Verdenskrig, let bagatellisere prøvelserne, for Danmark slap jo billigere gennem krigen end så mange andre nationer. Ikke desto mindre havde besættelsen, som bl.a. Karl Chr. Lammers skriver, efterladt mange psykologiske og moralske sår.²⁶ Hvorvidt Danmark reelt var sluppet let gennem krigen eller ikke, er mindre interessant i denne sammenhæng, da det drejer sig om den *opfattelse*, der kom til at ligge til grund for de danske handlinger i forhold til de tyske flygtninge efter 5. maj 1945. Denne var gennemsyret af tanken om, at Danmark havde lidt under det tyske ødelæggelsesværk og udplyndring. Som den nyudnævnte chef for Flygtningeadministrationen udtrykte det i en radiotale i september 1945: »Nu skulle vi (jeg) paatage os en egentlig Forsorg paa længere Sigt over for det Land, der gennem fem Aar systematisk havde udplyndret os«. ²⁷

Danskernes status som ofre for tysk aggression udgjorde den anden grundpræmis for regeringens og Rigsdagens håndtering af de tyske flygtninge. Det er væsentlig at slå dette fast, for det indebærer, at

24 RT 13.6.1945.

25 RT 4.7.1945.

26 Lammers, s. 47.

27 Tale af Kjærboel 29.9.1945, Kjærboels privatarkiv 6809/7, s. 9, RA.

datidens politikere – selvom de måske godt kunne se medmennesket i den enkelte flygtning – var nødt til at tage hensyn til danskernes følelser i forhold til besættelsen og nazismen. Der var reel forskel på menigmands opfattelse af tyskerne og flygtningene og den officielle danske holdning.²⁸ Dette fremhæves, fordi udviklingen i emnets udforskning, især i form af Lylloffs arbejder, har forskudt offerperspektivet over mod de tyske flygtninge. Dette giver god mening i forhold til en betydelig del af kvinderne og især børnene, der kun kan betragtes som ofre i en modbydelig krig og det følgende storpolitiske efterspil, men med henblik på at forstå den indre logik i datidens overvejelser og beslutninger i Rigsdagen og i Flygtningeadministrationen, forekommer tilgangen problematisk.

Den klare præmis dengang var, at de tyske flygtninge havde været en del af det nazistiske Tyskland, der med besættelsen havde truet den danske nations eksistens og efterfølgende oversvømmet landet med civile flygtninge imod gældende regler. Det havde man fra dansk side måttet finde sig i indtil d. 5. maj 1945, men da man igen var blevet herre i eget hus, havde den slagne besættelsesmagts mange tiltag ikke længere gyldighed. Ingen af rigsdagsmedlemmerne synes at have forstået det anderledes i 1945-46. Kjærbøl formulerede det i tilbageblik således: »Behandlingen skulle være human, men gæstfriheden ikke for stor«. ²⁹ Dette citat fra hans erindringer fortæller om en chef, der var stolt af sin bedrift. Eftertiden har læst en antitysk holdning ind i udtalelsen, som næppe mange fandt bemærkelsesværdig i 1959. Receptionen af Kjærbøls udtalelse vidner om den udvikling, der har fundet sted i synet på tyskerne siden 1945 og 1959 og frem mod i dag, mere end 50 år senere.

Spørgsmålet er dog, om samtidens særdeles udbredte negative holdninger til den slagne besættelsesmagt var ensbetydende med, at rigsdagsmedlemmer og ministre lod sig forføre af en emotionel antagonisk antityskhed over for flygtningene. Var de tilbøjelige til at behandle dem i direkte modstrid med landets demokratiske principper? Meget tyder på, at det ikke er tilfældet. Derved antydes dilemmaet, som de politisk ansvarlige i Danmark befandt sig i: Hvordan skal en demokratisk nation behandle sine fjender?

28 Den bredere befolknings utilfredshed med de tyske flygtninges ophold i Danmark fik afløb i avisernes spalter, og det fik i juni 1945 ca. 60 præster til at forsvare flygtningene mod den brede befolknings angreb (Havrehed, s. 189f).

29 Kjærbøl, s. 207.

Historiens dom

Snart efter besættelsen stod danskerne over for en lang række spørgsmål: Om forsvaret og dets fremtidige betydning; og om Sydslesvigs tilhørsforhold m.m. Den ny situation efter befrielsen gjorde det nødvendigt at forholde sig til fremtiden. Politikernes forventninger til fremtiden spillede også ind i forhold til håndteringen af flygtningesituationen.

Ikke et eneste indlæg i Rigsdagstidende rummer bagudrettede refleksioner omkring flygtningene, dvs. vedrørende tiden indtil 5. maj. Indtil befrielsen stod besættelsesmagten alene med indkvarteringsbyrden og det fulde ansvar for de civile flygtninge, hvorefter briterne overdrog ansvaret til danskerne.³⁰ Politikerne lader til at have tænkt entydigt i et før og et efter befrielsen, hvilket ikke mindst er interessant set i relation til den diskussion, som artiklen »Kan lægeløftet gradbøjes?« skabte. Relationen mellem begivenhederne under besættelsen og ansvaret for de tyske flygtninge har kun eftertiden, ikke samtiden interesseret sig for, hvilket bør indgå i den historiske vurdering.

Selv om der ingen tvivl herskede om, at tyskerne bar skylden for besættelsen og hele Anden Verdenskrig, står befolkningens fælles antityskhed – som var vokset i takt at befrielsen nærmede sig – ikke alene, hverken i Rigsdagen eller i Kjærbøls udtalelser i radioen eller på lukkede udvalgsmøder. Tværtimod rummede de danske regeringers og Flygtningeadministrationens holdning en dobbelthed. På den ene side ville man hurtigst muligt have tyskerne ud af landet af hensyn til øjeblikkelige nationale interesser. Landet skulle genopbygges, og bl.a. situationen på skoler o.l. krævede snarlig handling, hvis ikke vælgernes kritik skulle blive alt for højroset og regeringens linje opfattes som tyskvenlig. På den anden side spillede politikeres og meningsdanners fremtidsforventninger også en vigtig rolle.

Søren P. Larsen (V) (senere arbejds- og socialminister og dermed øverste ansvarlig for de tyske flygtninge i Knud Kristensens regering 1945-47) frembyder et eksempel:

Der er et Spørgsmaal som det, der drejer sig om Flygtningenes fortsatte Ophold her i Landet. Det giver Anledning til mange Bekymringer, og det koster ogsaa mange Penge. Jeg mener, at vi

30 RT 13.6.1945, arbejds- og socialminister Søren P. Larsen: »Hvis jeg ikke allerede nævnte det i mit første Indlæg, kan det dernæst være rimeligt at nævne vor Taknemmelighed for den Hjælp med Hensyn til Interneringerne, som de allierede Militærmagter udviste i Fjor, da de kom hertil. Uden den Hjælp havde vi ikke kunnet klare de store Spørgsmaal, som forelaa straks ved Befrielsen den 4. og 5. maj 1945.« Se også Lammers, s. 49.

her maa handle, saa det er forsvarligt over for Historiens Dom, men vi maa heller ikke glemme, at disse Flygtninge er blevet os paatvunget af de samme Tyskere, som terroriserede vort Folk og samtidig krævede Barmhjertighedsgerninger af os.³¹

Danskerne skulle behandle tyskerne, så man senere hen kunne være det bekendt, også selvom de efter dansk opfattelse ikke fortjente det. En anden måde at udtrykke det samme på findes i et referat fra Indkvarteringsudvalget med Johs. Kjærbøl i spidsen fra 8. september 1945:

Folketingsmanden [Kjærbøl] anførte i øvrigt, at Hovedlinien maatte være, at Flygtninge faar saa god en Behandling, at de ikke senere hen vil kunne rejse nogen berettiget Kritik overfor de danske Myndigheder, og at de paa den anden Side heller ikke bliver behandlet saa godt, at den danske Befolkning med rette kan kritisere, at mange Goder unddrages Befolkningen til Fordel for Flygtningene.³²

Dette princip fremlagde Kjærbøl kun to dage efter sin udnævnelse til chef for Flygtningeadministrationen. Det lå tydeligvis meget tæt op ad opfattelsen i både regering og Rigsdag. Også en udtalelse fra 1946 fremsat af Olav Øllgaard (V) foregriber muligheden for senere at blive stillet til regnskab:

Men saa længe de [de tyske flygtninge] er her, maa vi for det første behandle dem menneskeligt og i det hele taget ordentligt. Det er naturligt, at der i første Omgang var noget Roderi og nogen Usikkerhed vedrørende hele dette Forhold, men jeg tror, at disse Ting nu er blevet bragt i en saadan Orden, at vi kan være den Behandling bekendt, vi giver Flygtningene, og det er godt, at det er saadan. For det andet maa vi holde dem indespærret i særlige Lejre, og vi maa holde dem bevogtet og adskilt fra den danske Befolkning. I dette bør der ikke ske nogen Ændring.³³

I et radioforedrag, sandsynligvis fra 1946, understregede Johs. Kjærbøl, at han var opmærksom på, at selvom der ikke var nogen rysten på

31 RT.2.10.1945.

32 Referat fra møde i Indkvarteringsudvalget 8. september 1945. Flygtningeadministrationens arkiv 1846/130, RA.

33 RT 13.6.1946.

hånden i den danske politik og strategi i forhold til de tyske flygtninge, var der alligevel nogle spilleregler, som en demokratisk nation måtte overholde: »... med alle de mangeartede Krav, som en saadan stiller, saafremt den skal opfylde de Mindstekrav, som dansk, demokratisk Tankesæt opstiller«. ³⁴ De to ord »dansk« og »demokratisk« understreger dels sagens nationale perspektiv, dels at man ikke opfattede nationen som værende i en slags undtagelsestilstand, hvor et civiliseret samfunds spilleregler var sat ud af kraft – heller ikke i forhold til de tyske flygtninge. Man kan videre se, at demokrati i Kjærbøls udlægning var noget, man skulle gøre sig fortjent til. De tyske flygtninge var en sådan prøvesten:

Spørgsmaalet bliver, hvordan et Land, der roser sig af at være demokratisk, tager den Byrde, som Flygtningenes Tilstedeværelse betyder, op til bedst mulig Løsning. [...], men indtil da at sørge for, at de underkastes en Forsorg, vi kan være bekendt, baade over for os selv og over for Fremtiden. ³⁵

Dobbeltheden i regeringens og Flygtningeadministrationens politik fremgår klart: Det var nødvendigt at berolige befolkningen med hensyn til flygtningene, men Kjærbøls overblik og forståelse for situationen var ikke så indskrænket, som den af og til gøres til. Ordene falder, før den første tyske flygtning havde forladt landet, dvs. på et tidspunkt, hvor den slags udtalelser ikke var gratis.

Der var klare grænser for, hvor antitysk den danske regering, Rigsdag og Flygtningeadministration kunne være. De forventede, at der ville komme et tidspunkt, hvor nationen kunne blive stillet til regnskab for behandlingen af de tyske flygtninge – konkret af det internationale samfund, der var ved at genetablere sig efter krigen, og måske også mere abstrakt forstået med Søren P. Larsens brug af vendingen »historiens dom«. Det er således tydeligt, at der i politikernes overvejelser var et væsentligt element af fremtidsforventninger, altså de langsigtede nationale interesser. Disse skulle imidlertid imødekommes på samme tid som det antityske element. Myndighederne måtte navigere mellem en art Skylla og Charybdis. På den ene side stod fjendens ubudne gæster og udgjorde en tung økonomisk byrde, men også en politisk forpligtigelse, bestemt af humanitær samvittighed og omverdenens forventninger. På den anden side stod de mange danskere, der ikke gik

³⁴ Tale af Kjærbøl, dateret 29.9.1945, Kjærbøls privatarkiv 6809/7, s. 9-10, RA.

³⁵ Samme, s. 3 og s. 35.

ind for barmhjertighed. Det fortæller lidt om tidens anspændte stemning, at der i Johs. Kjærbøls privatarkiv findes bevaret et trusselsbrev, som han modtog efter, at flygtningene op til julen i 1945 fik 50 øre ekstra. I sine erindringer nævner han selv, hvordan den »julegave« gav anledning til protester og kritik.³⁶ Hjælp til tyskere, også tyske flygtninge, blev let opfattet som landskadelig virksomhed, nazisme og revanchisme.

De tyske flygtninge kunne ses som danskernes mulighed for at hævn sig på den svækkede stormagtsnabo, men af mange grunde, som det er fremgået, vovede ingen danske politikere, selv i rigets nyvundne frihed og med den herskende folkelige vrede mod tyskerne, at gå længere end at kræve flygtningene ud af landet, og hertil havde man briternes og de øvrige allieredes accept og opbakning.

Denne forståelse af dobbeltheden i den danske strategi leder man forgæves efter i både Havreheds og Lylloffs arbejder. Begge abonnerer de på et enten-eller – med forskellige fortegn – hvor det snarere drejer sig om et både-og.

Interneringen

Interneringen fandt sted i forbindelse med befrielsen i maj 1945, hvor de tyske flygtninge i første omgang kom under bevogtning af den danske modstandsbevægelse. Hvordan harmonerede frihedsberøvelsen med en demokratisk nations selvopfattelse?

Selvom det kun ved visse Lejligheder hører til god Tone at indespærre Folk her i Landet, saa bliver vi nødt til at gribe til dette Middel over for de tyske Flygtninge. Interneringen forhindrer i høj Grad en Assimilering af de tyske Flygtninge, men enhver er vel ogsaa klar over, at jo længere Tiden gaar, des vanskeligere bliver det ogsaa at opretholde den Adskillelse, som ligger i selve Indespærringen. [...] [Man] bliver nødt til at forhindre enhver Opløsning af den strenge Afsondring.³⁷

Sådan sagde kommunisten Ib Nørlund i 1946; som vi allerede har set, var den slags udtalelser ikke usædvanlige i samtidens debat. Senere har interneringen af de tyske flygtninge været omdiskuteret og kritiseret. Det hænger formentlig sammen med, at pigtrådsindhegnede lejre

36 Kjærbøl, s. 207. Trusselsbrevet findes i Kjærbøls arkiv 6809/8, RA.

37 RT 13 6.1946.

efter Anden Verdenskrig i høj grad er blevet forbundet med totalitære regimer som Nazi-Tyskland og Stalins Sovjetunionen. Eksistensen af sådanne lejre i Danmark, i en størrelsesorden som fx Oksbøllejren og Kløvermarkslejren med henholdsvis 35.000 og 19.000 mennesker bag pigtråd, har vor nationale selvforståelse det skidt med – af gode grunde. Men lejrene og pigtråden var en realitet.

Henrik Havrehed anså i sin analyse interneringen for nødvendig. I stedet for at undersøge samtidens argumenter og synspunkter overtog han i virkeligheden ukritisk datidens politikeres og Kjærbøls syn på interneringen uden at interessere sig synderligt for de bagvedliggende grunde.³⁸ Lylloff siger, at interneringen bare var noget der skete, uden der forelå nogen egentlig ordre om det.³⁹ Denne iagttagelse er korrekt, men der er ikke tvivl om, at interneringen eller i første omgang isoleringen af de tyske flygtninge – som først og fremmest blev foretaget af modstandsbevægelsen, med støtte fra de allierede – havde til formål dels at undgå fraternisering mellem den danske befolkning og de tyske flygtninge, dels at skabe overblik og kontrol over, hvor tyskerne befandt sig, så de kunne sendes ud af landet igen.⁴⁰

Set ud fra datidens logik og argumenter i Rigsdagen forekommer interneringen at have været den eneste tænkelige løsning, idet masterplanen entydigt gik ud på, at de tyske flygtninge under ingen omstændigheder skulle blive i Danmark. Måske havde der været nogle protester, hvis man havde vidst, det skulle komme til at vare indtil februar 1949, men det kunne ingen ane i efteråret 1945: »... en Del af – om ikke hele – den kommende Vinter...«,⁴¹ havde briternes besked lydt den 24. juli 1945, og det lød nok i de fleste danske ører som en antydning af, at flygtningene så ville forlade landet i løbet af foråret 1946.

Det skulle vise sig for optimistisk: Først efter mange forsøg kom der gang i de første hjemsendelser i november 1946. I rigsdagsdebatterne finder man ingen anfægtelser omkring interneringen, og man må stadig spørge sig selv, hvordan de danske politikere kunne gå ind for en strengt håndhævet internering bag pigtråd.

For det første var der enighed om, at antallet af flygtninge var så stort, at det var udelukket, men også uønskværdigt, at absorbere de

38 Havrehed, s. 74.

39 Lylloff i TV-udsendelsen *Kinder hinter Stacheldraht*, ZDF 19.4.2009.

40 I Hvidbogen står der direkte (s. 69), at man ville undgå fraternisering. Selvom den først udkom i 1950, er der ingen grund til at betvivle dette udsagn, da det jo lå i klar overensstemmelse med den danske politik i øvrigt.

41 »[...] at least that plans should be made for their accomodation in Denmark for some part, if not all of the forthcoming winter« (Aktstykker, Dok. 22, s. 69).

mange tyskere, der kunne udsætte befolkningen for både fysisk og åndelig »infektion«. ⁴² For det andet var det, som det er fremgået, en udbredt opfattelse, at flygtningenes ankomst udgjorde et af besættelsesmagtens overgreb, hvilket har medført, at eventuelle betænkeligheder ved interneringen blev dæmpet. ⁴³ For det tredje opholdt der sig bl.a. i Slesvig-Holsten lige syd for den danske grænse langt flere flygtninge fra Det tredje Riges østligste provinser, end tilfældet var i Danmark. Der er næppe tvivl om, at danskerne i høj grad har lært af det britiske besættelsesstyre dér, hvordan man kunne håndtere det danske flygtningeproblem. ⁴⁴ For det fjerde kan det overvejes, hvilke reelle alternativer der overhovedet var for at omflytte og indkvartere 200.000 mennesker i 1945.

Derfor begyndte man meget hurtigt at spejde efter egnede lokaliteter, der nogenlunde let lod sig bevogte. Venstremanden Hans Pinstrups udtalte fra talerstolen i juni 1945:

I sin Forelæggelsestale henviste den højtærede Indenrigsminister endvidere til, at der ogsaa kunde blive tale om Indkvartering af Flygtninge. Jeg vil meget henstille, at der gøres alt muligt for, at disse Flygtninge anbringes i de tidligere tyske Lejre og Barakker, saaledes at vore Forsamlingshuse og lignende Lokaler holdes fri. Ogsaa af sundhedsmæssige Grunde vil dette i høj Grad være ønskeligt og paakrævet. ⁴⁵

Interneringen var midlet til målet – hvorfor så ikke bruge de tyske militærlejre, flyvepladser og barakker, der i forvejen var bag pigtråd, og som var på vej til at blive rømmet og endda husede flere tusinde flygtninge allerede? Den danske regering havde i juni 1945 lige så lidt som besættelsesmagten nogle måneder før velegnede opholdssteder til de tyske flygtninge til disposition.

I dag ved vi, at de store lejre blev resultatet, men umiddelbart efter befrielsen i juni 1945 var en internering af de tyske flygtninge i »de tidligere tyske Lejre og Barakker« en ikke helt uproblematisk ide. De danske myndigheder rådede ikke fra starten over de store tyske

42 Ole Bjørn Kraft (K) og Ove Hoff (DS), RT 13.6.1946.

43 De såkaldte ikke-tyske flygtninge var fortrinsvis polakker, russere og baltere. De befandt sig i ikke-bevogtede lejre og fik senere, i modsætning til de tyske flygtninge, arbejdstilladelse (RT 13.6.1946, forslag til vedtagelse, Søren P. Larsen; Hvidbogen, s. 259).

44 RT 13.6.1946. Arbejds- og socialminister Søren P. Larsen omtaler hjælp modtaget fra de allierede militærmyndigheder efter kapitulationen.

45 RT 13.6.1945.

militæranlæg. Dertil kommer, at man fra dansk side næppe ønskede at foretage sig noget alt for permanent og kostbart, hvis der nu skulle opstå en mulighed for at sende flygtningene ud af landet.

Men den danske regerings strategi over for de tyske flygtninge lå fast, og den blev året efter, i juni 1946, bakket op af det konservative folketingsmedlem og senere udenrigsminister Ole Bjørn Kraft:

Det maa være den danske Politik at fastholde Karakteren af Flygtninge, og det maa ikke forflygtiges paa nogen Maade. Dette kan kun ske ved, at vi fortsætter med at holde disse Flygtninge kaserneret i Lejre, adskilt fra den øvrige Befolkning, saaledes som det hidtil er sket. ... jeg tror, det er med almindelig Tilfredshed, man har set, at det er lykkedes at koncentrere disse Flygtninge i store Lejre, og at det derved er blevet muligt at frigøre Bygninger og Barakker, der før var optaget, og i det hele taget faa Flygtningeadministrationen bragt i den Orden og Koncentration, som i Øjeblikket hersker.⁴⁶

Tilstedeværelsen af de tyske flygtninge var en belastning for det danske samfund. I harmoni med regeringens og Rigsdagens politik gik Flygtningeadministrationens indkvarteringsudvalg ind for store lejre frem for små for at spare vagtpersonale og dermed penge. De tyske flygtninge lagde beslag på betragtelige midler, så de steder hvor der kunne spares, skulle der spares.⁴⁷

Interneringen brugtes nu og da også af fx Kjærbøl over for de allierede til at understrege de danske problemer.⁴⁸ Men som det fremgår af udtalelser i pressen, var han samtidig klar over, at interneringen ikke var uproblematisk:

Menneskeligt set maa man ogsaa beklage Indespærringen, men den er nødvendig for at sikre, at vi kan komme af med hele dette Fremmedelement senere.⁴⁹

46 RT 13.6.1946.

47 Man holdt hele tiden øje med omkostningerne til flygtningenes underhold, og efterhånden som de store baraklejre blev tømt for flygtninge, blev lejrenes barakker og inventar realiseret for at få dækket nogle af statens udgifter. Det skyldtes ikke mindst, at der var hårdt brug for penge og materialer i Danmark i årene efter besættelsen. – Indtil konferencen i London i 1952, hvor Danmark fik tilkendt erstatning for nogle af udgifterne, havde man fra dansk side skullet dække samtlige udgifter til flygtninge.

48 Referat af Rejse til den britiske Zone i Tyskland, Berlin og Paris, d. 18/8 – 29/8 1946. Flygtningeadministrationens arkiv 1846/130, RA.

49 »Hr. Kjærbøl svarer paa Poul Henningsens kritik«, Politiken 23.3.1946.

Interneringen var et nødvendigt onde, hvis man ville gøre sig forhåbninger om, at de tyske flygtninge skulle forlade landet, og den vaklen, der anes i udtalelsen, havde Kjærboel glemt, da han skrev sine erindringer i 1959. Han var nu mere kontant afvisende over for eventuelle betæneligheder ved interneringen: »Her var jeg ubøjeelig, det var min overbevisning, at hjemsendelse af flygtningene forudsatte, at de var samlede, hvortil kom hensynet til det danske samfund«. ⁵⁰ Altså, interneringen var forudsætningen for, at den danske strategi kunne lykkes. Ordlyden er den sejrendes, hvis indsats havde ført til det ønskede mål. Sådan opfattede han det i hvert fald selv, og befolkningsflertallet stod sandsynligvis bag ham.

Havrehed gentog denne opfattelse i 1987, men derefter kom Kjærboels bedrift i modvind. Vi må dog konstatere, at selvom vi i dag måske finder interneringen uværdig for en demokratisk nation, så stod en enig Rigsdag bag både regering og Flygtningeadministration i den sag, for sagen blev opfattet som et mellemværende mellem den danske stat og de allierede.

I Rigsdagens debatter spillede interneringen af 200.000 mennesker bag pigtråd ingen rolle i sig selv. Hovedårsagen hertil skal nok findes i, at flygtningelejre var en realitet mange andre steder i Europa på dette tidspunkt, eksempelvis i det britisk styrede Slesvig-Holsten. Også i Danmark havde interneringen jo fundet sted med briternes hjælp og accept. Moralske skrupler vedrørende interneringen spillede derfor en forsvindende lille rolle. Politikerne arbejdede i deres egen selvopfattelse på at få Danmark i gang igen, og alle vidste, hvor vanskelig situationen havde været. Det indrømmede selv en af Flygtningeadministrationens og Johs. Kjærboels skarpeste kritikere, Poul Henningsen: »Opgaven har været overordentlig vanskelig – uoverskuelig den første Tid hvor man haabede at kunde sende disse Mennesker tilbage til Tyskland«. ⁵¹ I samtidens opfattelse blev interneringen opfattet som en nødvendighed. Der skulle ryddes op, og det danske samfund skulle videre. De tyske flygtninge var en stor sten på vejen i den proces.

De danske samfundsinstitutioner og de tyske flygtninge

Genetablering af erhvervs- og kulturlivet stod centralt i bestræbelserne på at bringe Danmark på fode igen, og omlokalisering af de tyske flygtninge var et af midlerne. Den tyske værnemagt under general

⁵⁰ Kjærboel, s. 220.

⁵¹ Politiken 27.2.1946.

Lindemann havde forestået den hovedkulds indkvartering af de tyske flygtninge, mens de fra februar 1945 strømmede ind i landet. Værnemagten så ikke andre udveje end at beslaglægge den ene offentlige og halvoffentlige bygning efter den anden. Nogen overordnet plan synes der ikke at have været, for ingen vidste jo i februar eller marts, hvor stor flygtningestrømmen ville ende med at blive. Selvom krigen i foråret 1945 var tabt, vidste ingen med bestemthed, hvornår Nazi-Tysklands endelige sammenbrud ville komme. Indkvarteringen kom især til at gå ud over skoler, forsamlingshuse, missionshuse, fabrikshaller, hoteller osv. rundt om i det ganske land, hvor de tyske flygtninge befandt sig ved befrielsen. I eksempelvis København var problemet med byens skoler meget stort. På et tidspunkt var 64 af kommunens 70 skoler beslaglagt.⁵²

Mere og mere som tiden gik, forekom situationen uholdbar, og lysende klart blev det den 24. juli 1945, da beskeden kom, at de tyske flygtninge skulle blive i Danmark i hvert fald vinteren 1945-46 over.⁵³ Nu fik den danske regering travlt med at finde nye løsninger.

Den vanskelige situation blev mange steder, men måske først og fremmest i hovedstaden, opfattet som et akut samfundsproblem, idet skolevæsnet og store dele af kulturlivet var gået helt eller delvis i stå. Den opfattelse lå i hvert fald bag argumentationen i Rigsdagen, og der kan næppe være tvivl om, at den også havde gehør i befolkningen.

Dansk erhvervs- og kulturliv skulle hurtigst muligt ud af besættelsens skygge. De af Rigsdagens medlemmer, der ytrede sig om emnet, var enige om, at det drejede sig om en fælles politisk og national opgave. Som eksempelvis den konservative Falk-Jensen udtrykte det:

Den foregaaende Taler (Alfred Andersen) nævnte Spørgsmaalet om de tyske Flygtninge og saarede, og ogsaa jeg gaar ud fra, at der vil blive gjort alt muligt for, at de Bygninger, der nu – til megen Gene for Skolegangen og meget andet – er taget i Brug til dette Formaal, kan blive frigivet.⁵⁴

Også i den bredere offentlighed hørtes røster, der ønskede flygtningene væk fra de danske institutioner. De tyske flygtninge måtte heller ikke ligge erhvervslivets – og dermed nationens – interesser til last. Det fremgår fx af et citat af den radikale Johannes Christiansen:

⁵² Udenrigsministeriets aktstykker 17.7.1945, s. 63. Af de 64 beslaglagte skoler var de 42 optaget af flygtninge, mens yderligere ni fungerede som lazaretter. De øvrige blev brugt til andre besættelsesrelaterede spørgsmål.

⁵³ Udenrigsministeriets aktstykker s. 68ff.

⁵⁴ RT 13.6.1945.

Naturligvis skal de tunge Opgaver, der er paalagt vort Land gennem Flygtningeforsorgen, røgtes paa en forsvarlig Maade, saaledes som det ogsaa er mit Indtryk, at de bliver det, men vort Erhvervslivs Interesser maa alligevel komme i første Række.⁵⁵

Den øverst ansvarlige fra 5.5.1945 til 6.10.1945, social- og arbejdsminister Hans Hedtoft (S), kendte udmærket til problemerne, men han kunne ikke uden videre hekse de mange kvadratmeter frem, som en rømning af skolerne og de øvrige bygninger, hvor flygtningene i mange tilfælde boede under primitive forhold, ville kræve. Tværtimod var ministerens handlerum stærkt indskrænket i juni 1945:

[V]i gør alt, hvad vi kan, for at de tyske Flygtninge kan komme bort fra Skoler, Højskoler, Sanatorier og andre Steder, der er taget i Brug. Ideen, der er fremsat om at rejse Barakker til dem, er jo udmærket, hvis man kunde disponere over de Barakker, der er blevet tømt af det tyske Militær, men dem disponerer vi i dette Øjeblik ikke over. Skulde man gaa til at opføre Barakker, og det er der jo nogle Mennesker, der tror let kan ordnes, vil jeg gerne have Lov til at oplyse – jeg har netop i Formiddag faaet nogle Tal som Svar paa min Forespørgsel om, hvad et Barakanlæg, hvis man nu gik til hurtigt at opføre et saadant, udstyret med, hvad der skulde til, til de godt 300.000 Mennesker, det drejer sig om, vilde koste – at det vilde koste 280 Mill. Kr. at bygge Barakker med de fornødne sanitære Anlæg og fornødent Indhold til 300.000 mennesker. Der vilde til disse medgaa 400.000 Kubikmeter træ – det var Danmarks samlede Træ-Import i 1940.⁵⁶

Estimatet over målgruppens størrelse er klart for højt i dette citat, sammenholdt med de tidligere citerede opgørelser over flygtningenes antal. Måske var det for retorisk at understrege problemets kompleksitet, men det overdrevne skøn over problemets omfang hænger formentlig også sammen med et reelt manglende overblik godt en måned efter befrielsen. Under alle omstændigheder kunne regeringen ikke straks imødekomme befolkningens og egne ønsker om at få frigivet de mange bygninger af samfundsmæssig betydning.

Venstremanden Hans Pinstrup ytrede såvel utålmodigheden som forståelsen for situationen på denne måde:

55 RT 25.3.1946.

56 RT 13.6.1945.

Udvalget henstiller, at Flygtningene af sundhedsmæssige og bevogtningsmæssige Grunde i størst muligt Omfang anbringes i større samlede Enheder, og henleder Opmærksomheden paa de forhaandenværende Lejre, der bør udnyttes saa snart de bliver frigivet. Derved vil det desuden være muligt, at Forsamlingshuse, Skoler, Ungdomsskoler, Højskoler, Landbrugsskoler og lignende Bygninger bliver frigivet. Baade af hygiejniske og af bevogtningsmæssige Grunde vilde en saadan Ændring være i høj Grad ønskelig. Udvalget henstiller indtrængende, at der gøres hvad der er muligt, for at dette kan ske.⁵⁷

Holdningen er repræsentativ for alle de ytringer, jeg har set fra Rigsdagen og i forskelligt arkivmateriale. Det danske samfund skulle i gang igen, hvilket krævede geninddragelse i normal brug af mange af de lokaliteter, Værnemagten havde beslaglagt. Af praktiske grunde foretrak man store lejre. Det mindskede det samlede behov for udgiftskrævende bevogtningsmandskab og lettede muligheden for at standardisere forholdene for flygtningene, frem for de mange, til tider yderst interimistiske og uegnede indkvarteringssteder, som Værnemagten havde taget i anvendelse.⁵⁸ De mest uegnede midlertidige indkvarteringer var latente kilder til epidemiske udbrud, der truede den danske befolkning. I samtidens argumentation handlede det først og fremmest om danskernes sikkerhed, men for at beskytte den danske befolkning måtte forholdene i flygtningelejrene forbedres.⁵⁹

I Flygtningeadministrationens arkiv og ikke mindst i Johs. Kjærbøls taler er det tydeligt, at netop indsatsen i forbindelse med rømningen af de mange offentlige og private bygninger var afgørende at få kommunikeret ud til befolkningen.⁶⁰ For det første var det en kæmpeopgave, som lagde beslag på meget af Flygtningeadministrationens tid. For det andet sendte det et beroligende signal til den danske befolkning om, at man arbejdede på højtryk for, at flygtningene ikke skulle hindre en

57 RT 14.6.1945.

58 De mange interimistiske forlægninger kan man få et godt indblik i ud fra flygtningeinspektørrapporterne fra 1945-46. Flygtningeadministrationens arkiv 1846/144, RA.

59 RT 13.6.1945. Valdemar Sørensen (R) henledte opmærksomheden på flygtningenes dårlige forhold: »Paa den anden Side maa jeg erkende, at den Maade, hvorpaa disse Flygtninge i Øjeblikket er underbragt her i Landet, er saadan, at det Tidspunkt nærmer sig, da vi i den offentlige Hygiejnes Interesse maa nedlægge en alvorlig indsigelse. Det kan simpelthen ikke gaa længe, at man lader de Forhold bestaa, som i Øjeblikket bestaar i disse Flygtningelejre, de rummer alt for mange Farer af hygiejnisk og anden Art.«

60 Flygtningeadministrationens arkiv og Kjærbøls privatarkiv, henholdsvis 1846 og 6809, RA.

genetablering af normaltilstanden. Ved således at vise befolkningen, at det skete noget, sikrede Flygtningeadministrationen sig selv arbejdsro. Samtidig fik man dæmpet det irritationsmoment, som flygtningenes tilstedeværelse skabte i befolkningen.⁶¹

Rømningen fra byerne bevirkede også, at danskerne i stadig mindre udstrækning kom i kontakt med de tyske flygtninge og følte sig generet af dem, hvilket kunne skabe potentielt farlige situationer – i første omgang vel mest for flygtningene, men i anden omgang også for Flygtningeadministrationens arbejde. De skiftende regeringer, i hvert fald dem under Knud Kristensens og Hans Hedtoft, kunne miste vælgertilslutning, hvis de ikke magtede at løse opgaven. Desuden ville en fiasko forringe Johannes Kjærbøls chancer for et politisk comeback.⁶²

De tyske flygtninge optog ved befrielsen hen ved 1100 forlægninger fordelt over hele landet. Det var uoverskueligt, dyrt og behæftet med mange problemer. Derfor havde politikerne og fra 6. september Flygtningeadministrationen travlt med at samle de internerede. Mere end 100.000 mennesker – lavt sat – skulle flyttes væk fra samfundsinstitutionerne til træbarakker, som man ikke umiddelbart havde i 1945.⁶³ Samfundet var ganske vist ikke ødelagt af krigen, men led dog under materiale-mangel, og man kunne ikke bare opføre ny indkvartering efter forgodtbefindende. Rigsdagen, regeringen og befolkningen krævede, at det danske samfund snarest muligt skulle vende tilbage til 1939-tilstande.⁶⁴ Den danske regering og Flygtningeadministrationen måtte løse en vanskelig indkvarteringsopgave under hensyntagen til den danske befolknings, erhvervslivets og kulturlivets interesser. Løsningen skulle være nødtøftig, men samtidig forsvarlig i forhold til tyskerne. Den valgte løsning var ikke heroisk-selvopofrende, men heller ikke alene styret af antityskhed. Reelle alternativer til overflytningerne til de store interneringslejre er svære at få øje på. Det var en pragmatisk løsning, der var nøje sammenknyttet med den overordnede plan og hele den førømtalte dobbelthed i den danske strategi.

61 Jensen (under udgivelse), s. 5.

62 I sine erindringer, der bærer præg af, at hans mission lykkedes, skriver han: »at det var en opgave man kunne knække halsen på« (Kjærbøl, s. 205).

63 Om reduktionen i forlægningerne, se Hvidbogen, s. 66

64 »I det store og hele må jeg have lov til at hævde, at vi gennem de forløbne 5 Måned har ført Danmark tilbage, hurtigere og stærkere, end man egentlig kunne have ventet det, til lignende Forhold som dem, vi havde før 1939«, sagde udenrigsminister John Christmas Møller (RT 5.10.1945).

De tyske flygtninge og arbejdsmarkedet

Allerede i samtiden var der røster fremme om at indsætte de tyske flygtninge eller i hvert fald nogle af dem på det danske arbejdsmarked, et synspunkt der er blevet gentaget i eftertiden.⁶⁵ Spørgsmålet er relevant nok. Hvorfor sendte man ikke store dele af de tyske flygtninge ud i det danske landbrug, hvor man i sommeren 1945 reelt stod og manglede arbejdskraft? Derved havde man kunnet spare flygtningene for pig-trådshegnets afsondring og givet dem en højere grad af frihed – tilmed var statskassen blevet befriet for noget af den betydelige finansielle byrde, det var at huse flygtningene.⁶⁶

I Rigsdagen talte højskolemanden Erik Appel (V) for at sende de tyske flygtninge ud på arbejdsmarkedet:

Jeg beder den højtærede Undervisningsminister være på Vagt, og jeg henstiller til Overvejelse, om det ikke kan tillades den Folkkehøjskolen nærmest boende Vennekreds at aflaste den ved at modtage frivillig Indkvartering af Flygtninge under den Forudsætning, at alle, der kan arbejde, maa tages i Arbejde, naar man ikke derved hindrer dansk Arbejdskrafts Tjeneste. Omkring en Gaard er der Lejlighedsarbejde nok, der under den nuværende Mangel paa Medhjælp ikke kan blive gjort. Ved en saadan Indkvartering vilde man øve en medmenneskelig Gerning, der kunde faa gode Følger baade for Flygtningene personligt – de er jo ikke Forbrydere –, dernæst vort Land, om hvis Forhold Flygtningene vilde blive oplyst paa praktisk Maade.⁶⁷

Appel argumenterede endvidere for, at forholdene på landet bedre end i byerne tillod en lempelse. De er jo ikke Forbrydere, sagde Appel og gav dermed udtryk for den almindeligste opfattelse i Rigsdagen, nemlig at langt hovedparten af de tyske flygtninge var kvinder og børn, der nu måtte betale en høj pris ved at sidde indespærret i en dansk flygtningelejr på ubestemt tid. Nok havde de tilhørt det slagte Hitler-Tyskland, men der var alligevel forskel. Udtalelsen viser desuden, at det i oktober 1945 faktisk var muligt at fremsætte sådanne forslag, selv om stemningen i landet var imod tyskerne.⁶⁸

⁶⁵ Lylloff, s. 46.

⁶⁶ Af Udenrigsministeriets aktstykker fremgår det (s. 18), at de tyske flygtninge indtil den første hjemsendelse kostede statskassen 200 mio. kr. årligt. Det er gentagelse af det af finansminister Thorkild Kristensen fremlagte tal (RT 2.5.1946).

⁶⁷ RT 5.10.1945.

⁶⁸ Lylloff, s. 270.

Appels forslag blev dog manet grundigt i jorden. Allerede i juni 1945 havde Ove Hoff fra Dansk Samling, der var et af de partier, hvor det nationale perspektiv trådte tydeligst frem, gjort klart, at hans parti ikke ville være med til at sende de tyske flygtninge ud på arbejdsmarkedet. Hans holdning var repræsentativ for Folketingets øvrige partier, uagtet at landbruget manglede arbejdskraft, og at tanken i øvrigt kunne være sympatisk.⁶⁹

Ove Hoff og Dansk Samling frygtede, at de tyske flygtninge, hvis de kom i arbejde, kunne få lyst til at blive i landet, hvor de udgjorde en økonomisk byrde, og lagde beslag på en masse personale til bevogtning. Dette er naturligvis selvmodsiggende, idet beskæftigede flygtninge skabte værdi og ikke skulle bevogtes. Hoff og Dansk Samling frygtede nok mere den »åndelige infektion«, som tyskerne evt. kunne sprede ud over landet, og anbefalede derfor:

Der er derfor efter vor Mening ingen Tvivl om, at man bør afvise ethvert Forsøg paa at bruge Flygtningene paa en saadan Maade i dansk Produktionsliv, at de faar en anden Asylret her i Landet, end de har, at deres Stilling bliver en anden, end den er nu, hvor de er indespærret under militær Bevogtning i Flygtningelejre. [...] det vil være helt forkert at sætte Flygtningene ud i Produktionslivet, at vi ikke kan gaa den Vej, men at vi stadig maa holde fast ved, at de tyske Flygtninge er Flygtninge, som skal holdes isoleret fra Befolkningen, indespærret og afsondret.⁷⁰

Også regeringens opfattelse stod i skarpeste kontrast til Appels forslag, netop fordi dette kunne forlænge de tyske flygtnings ophold i Danmark eller måske ligefrem hindre en hjemsendelse.

Ved valget den 30. oktober 1945 var befrielsesregeringen blevet udskiftet med en ny regering under ledelse af Knud Kristensen (V). Den øverste politisk ansvarlige for de tyske flygtninge, Hans Hedtoft (S), blev erstattet af Søren P. Larsen (V). Han opsummerede på Folketingets talerstol den hidtidige såvel som den nuværende politik i forhold til i de tyske flygtninge, som den ny regering altså ikke ønskede at ændre på:

Grundene til, at man ikke vilde tillade de tyske Flygtninge at faa Arbejde uden for Lejrenes Omraade, var, foruden det almindelige Hensyn at undgaa ubillig Konkurrence over for den danske

69 RT 13.6.1945.

70 RT 13.6.1946.

Arbejdskraft, dels følelsesmæssige, dels sundhedsmæssige og navnlig Ønsket om at hindre enhver Form for Absorption i det danske Samfund af de her i Landet tvangsindførte tyske Statsborgere.⁷¹

Ministeren omtalte selv, at spørgsmålet var dukket op lige efter befrielsen, fordi man manglede arbejdskraft, og for at underbygge sit standpunkt tilføjede han, hvor ubetydelig den eventuelle arbejdskraft ville være, når det kom til stykket:

Det faktiske Forhold er i øvrigt det, at af de omkring 200.000 tyske Flygtninge er saadan noget som 83 pCt. Kvinder og Børn, og Mændene er for en stor Del gamle og svagelige. Krigen har jo taget, hvad den kunde bruge af Mandfolk, og de resterende Mandpersoners Arbejdskraft er grumme lidt værd.⁷²

Hverken den gamle eller den ny regering ønskede at ændre på den danske strategi over for flygtningene. Også de radikale, repræsenteret af Aage Fogh, bakkede op om, at de tyske flygtninge ikke skulle sendes ud på det danske arbejdsmarked:

Vor stilling til det rejste Problem er bestemt af den sikre Overbevisning, at Flygtningene skal hjem igen. Deres sted er ikke her i Danmark, og da vi altsaa stadig er fast overbevist om, at det vil lykkes at faa Flygtningene til deres Hjem, er det dermed givet, at vi ogsaa maa holde dem uden for Arbejdet.⁷³

Holdningen i Rigsdagen var helt klar, og chefen for Flygtningeadministrationen Johs. Kjærbøl var på dette som på så mange andre punkter en loyal forvalter af den angivne linje.

Set på mange års afstand kunne den danske regering muligvis have haft held med at sende en lille del af de egnede flygtninge ud på arbejdsmarkedet, hvis ellers viljen havde været til stede, men som det er fremgået, var det ikke tilfældet. Ideen gik simpelthen lodret imod den overordnede plan, som den danske regering (og Rigsdag) havde lagt sig fast på helt fra befrielsen, nemlig at de tyske flygtninge skulle tilbage til Tyskland hurtigst muligt. Ingen blandt beslutningstagerne ønskede

71 RT 13.6.1946.

72 RT 13.6.1946.

73 RT 13.6.1946.

tilsyneladende at løbe de risici, som de antog kunne være forbundet med at sende flygtninge ud på arbejdsmarkedet. Dvs., alt efter temperament: at de integrerede sig eller »spredte åndelig smitte« eller begge dele i den danske befolkning. Kort sagt, man ville undgå at flygtningene fik en virkelig tilknytning til Danmark. Hvis de lærte sproget eller befolkningen at kende, kunne det betyde, at de fik mindre lyst til at tage tilbage til Tyskland, hvilket man frem for alt ville undgå. I den forbindelse skal det nævnes, at flygtningene i lejrene modtog undervisning i en række forskellige sprog, men ikke dansk, da det netop kunne vanskeliggøre tilbagesendelse.

Hvad angår de såkaldt ikke-tyske flygtninge – folk med tilknytning til de allierede magter, bl.a. tyske krigsfanger, men også nogle der havde været i tysk tjeneste! – så tilhørte de sejrherrene efter befrielsen, i nogle tilfælde i hvert fald. Til disse mennesker sporer man i Rigsdagen, men også i det hele taget, en større tillid end til de tyske flygtninge – også selvom det næppe altid var mere berettiget. Derfor forfordelte man også de tyske flygtninge uden de mindste skrupler. Således var man åben over for, at de ikke-tyske flygtninge kunne tage arbejde, og madrationerne var større. Dette forhold kan mange år efter virke urimeligt, men i samtiden fandt man denne forfordeling af de tyske flygtninge naturlig og rimelig, fordi det var Tyskland, der bar ansvaret for hele den menneskelige katastrofe og tragedie, der havde udspillet sig 1939-45.

En senere tids kritik kan have ret i, at isolationen af de tyske flygtninge fra det danske arbejdsmarked var for streng, men det var ikke opfattelsen i årene umiddelbart efter befrielsen. I samtiden var den ansvarlige politiker den, der sejlede Danmark sikkert ud af Anden Verdenskrigs malstrøm. I den sammenhæng måtte man ikke tage for store chancer, men tværtimod minimere statens risici. Den overordnede plan, som strengt blev overholdt, kunne ikke rumme, at flygtningene tog arbejde i Danmark. Den danske plan lykkedes. Prisen kom de tyske flygtninge til at betale med bl.a. årelang internering og isolation fra omverdenen.

PH-debatten

Den politiske konsensus i flygtningesagen var noget nær total. Oppositionen stillede ikke kritiske spørgsmål til regeringen. Konsensuspolitikken blev dog anfægtet af en enkelt markant røst, tilhørende arkitekten og forfatteren Poul Henningsen. Den 26. og 27. februar og 15. marts

1946 angreb han i pressen først den danske befolkning og dernæst Kjærbøl og Flygtningeadministrationen. Under overskrifterne »Et folks medansvar« og »Hvad man ikke ved« paralleliserede Henningsen den danske befolknings manglende interesse for, hvad der foregik i flygtningelejrene (Kløvermarken), med den tyske befolknings ignorering af koncentrationslejrene under det nazistiske diktatur.⁷⁴ Forskellen var imidlertid, ifølge Henningsen, at når Danmark påberåbte at sig at være en demokratisk nation, hæftede befolkningen i højere grad for det, man ikke protesterede imod.⁷⁵ Henningsen indrømmede, at hans parallel haltede på væsentlige punkter, men hans ærinde var at råbe offentligheden op:

Men ikke mindst har Offentligheden været saa godt som uinteresseret i de tyske Flygtnings Skæbne. ... Jeg anser det ikke for Hovedsagen hvordan disse Flygtninge behandles. For mig er Hovedsagen at vi ikke ved noget om det og ikke nærer synderligt stærke Ønsker om at vide det.⁷⁶

Henningsen ønskede, at offentligheden skulle have mulighed for at få indsigt i livets gang i flygtningelejrene for at råde bod på det demokratiske underskud, som lukketheden indebar. Tonen i de første to artikler er afdæmpet, balanceret og med forståelse for, at opgaven havde været og fortsat var vanskelig.

Men da Flygtningeadministrationen omsider arrangerede en fremvisning af lejrene, sandsynligvis bl.a. på foranledning af Poul Henningsens kritik, havde det i hans øjne blot propagandaens form. I kronikken »Dokumentation« rasede han over dette, og nu var kritikken af Kjærbøl til at tage og føle på. Ikke mindst var Henningsen stærkt indigneret over Kjærbøls håndtering af pressens besøg i lejren på Kløvermarken.

Henningsen erklærede, at det først og fremmest var sagens demokratiske aspekter, der interesserede ham: »Jeg har derfor ikke – trods dyb Medlidenhed – skrevet een linje for de tyske Flygtnings Skyld. Men for Menneskets og i Medlidenhed med Demokratiet.«⁷⁷ Citatet viser, at selv Poul Henningsen gik på kattepoter, idet han gør meget ud af at understrege, at han ikke gjorde det for flygtningenes egen skyld – dette fortæller en del om stemningen omkring de tyske flygtninge i 1945/46. Kritikken var først og fremmest principiel, og han havde da

74 Politiken 26. 2.1946, »Et folks medansvar«.

75 Politiken 27.2.1946, »Hvad man ikke ved«.

76 Politiken 27.2.1946, »Hvad man ikke ved«.

77 Politiken 15.3.1946, »Dokumentation«.

også kun sine oplysninger om Kløvermarken på anden hånd. Alligevel berørte han et ømt punkt hos Flygtningeadministrationen, der sikkert godt kunne se problemerne, men alligevel ikke var villige til at efterkomme Henningsens appel. Og hvorfor ikke? Fordi den danske plan gik ud på, at alle de tyske flygtninge skulle sendes ud – hvilket Poul Henningsen også selv gik ind for⁷⁸ – og man derfor ønskede til stadighed at holde dem afsondret fra den danske befolkning. Med Kjærbøls egne ord fra svaret til Poul Henningsen: »Men vi kan ikke tilstede Enkelt personer eller enkelte Journalister Adgang til Lejrene, da det, hvis vi først begynder at give efter, bliver det umuligt at bevare Flygtningene som en ren tysk Enklave«. ⁷⁹ Spørgsmålet er selvfølgelig, om dette står til troende, eller om Kjærbøl ønskede at dække over elendige tilstande i lejrene.

Pressen var i øvrigt tilfreds med fremvisningen, men det skyldtes ifølge Henningsen kun, at de var i lommen på Kjærbøl. I modsætning til den danske presse havde den udenlandske presse adgang til flygtningelejre, fordi man så det som en fordel, at man uden for landets grænser kunne få øje på de danske problemer.⁸⁰

Rigsdagsdebatterne viser, at Flygtningeadministrationen og Kjærbøl fortsat nød regeringens og Rigsdagens tillid til trods for angrebet fra Poul Henningsen. Arbejds- og socialminister Søren P. Larsens (V) vurdering lød:

Vi har intet som helst at skjule, hvad Flygtningeadministrationen eller Behandlingen af de tyske Flygtninge angaar – det hele taaler Dagslys. [...] Der er intet at dække over, intet at skjule, det hele taaler fuldt Dagslys til enhver Tid. Det er min bestemte Opfattelse.⁸¹

Ove Hoff fra Dansk Samling gav også udtryk for sin fortsatte tillid til Flygtningeadministrationen, men anerkendte samtidig Poul Henningsens synspunkt:

Vi er fuldstændig klar over, at alt, hvad der sker Flygtningene vedrørende, kan taale Dagens Lys; men vi vil da ogsaa gerne have en Lejlighed til at se det ...⁸²

78 Politiken 27.2.1946, »Hvad man ikke ved«.

79 Politiken 23. 3.1946, »Hr. Kjærbøl svarer på Poul Henningsens kritik«.

80 Hvidbogen, s. 13.

81 RT 13.6.1946.

82 RT 13.6.1946.

Et lignende synspunkt blev fremført af den radikale Aage Fogh :

Det er ikke for paa nogen Maade at udtale Mistro til Administrationen – jeg tror, Arbejdet gøres udmærket –, men det er mit Indtryk, at det vilde være betydningsfuldt, om Rigsdagen fik nærmere Tilknytning til det Arbejde, der foregaar.⁸³

Poul Henningsens kronikker havde haft nogen effekt, men han formåede ikke at bryde den nationale konsensus, hverken i Rigsdagen, hos regeringen eller Flygtningeadministrationen, hvor man fortsatte den linje, der hele tiden havde haft politisk opbakning. Episoden kostede i øvrigt Poul Henningsen et sagsanlæg for injurier, som han tabte. Dette kan dog ikke udlægges på den måde, at Henningsen blev offer for en national konspiration. Kritikken førte faktisk til en enstemmig nedsættelse af det såkaldte 17-mandsudvalg, et parlamentarisk udvalg, der skulle indsamle oplysninger i lejrene, se på forholdene og holde Folketingets partier orienteret.⁸⁴

Episoden med Poul Henningsen viser ikke desto mindre, at Rigsdagen og pressen fortsat havde tillid til Flygtningeadministrationen og Kjærbøl og den linje, de stod for. Eftertiden har nok haft lettere ved at se det rimelige i kritikken. Poul Henningsen havde ret i sin påpegning af det demokratiske underskud, og man forstår også udmærket hans frustration over pressefremvisningen af Kløvermarken. Til gengæld er det påfaldende, at selv en samfundsrevser som Henningsen var indforstået med den overordnede danske politik i forhold til de tyske flygtninge. Deres fremtid var ikke i Danmark, men i Tyskland:

Over 200000 Flygtninge vender forhaabentligt engang hjem til Tyskland. Deres Dom over Danmark er underordnet, men deres syn paa Demokratiet vil da være afhængig af hvordan vi har behandlet dem og hvor klart vi har motiveret denne Behandling⁸⁵.

Dobbeltheden i den danske politik

Den hidsige debat om historien om de tyske flygtninge i Danmark har skabt to fortællinger. De to fortællingers modsatrettede fortolkninger har i stedet for at kaste et forklarende lys over emnet snarere skabt en

83 RT 13.6.1946.

84 Havrehed, s. 78.

85 Politiken 27.2.1946, »Hvad man ikke ved«.

ilter skyttegravskrig med forvirring og splittelse til følge. Enten handlede danskerne heroisk i det afgørende øjeblik (Havrehed), eller også var den danske håndtering af de tyske flygtninge fra top til bund styret af en antitysk indstilling med brutale og inhumane følger (Lylloff).

Nærværende studie af rigsdagsdebatterne omkring de tyske flygtninge indikerer, at ingen af de to dominerende fortællinger kan opretholdes, når det gælder de danske myndigheders opfattelse af sagen. Grundpræmisserne i de overordnede fortolkningsrammer må i begge tilfælde forkastes, hvilket dog ikke indebærer, at den ovenomtalte forsknings delresultater alle er forkerte. Konklusionen er, at den overordnede fortolkningsramme skal revideres.

Undersøgelsen har vist, at de danske myndigheders håndtering af de tyske flygtninge fra begyndelsen var styret af et dansk ønske om, at alle flygtningene skulle ud af landet hurtigst muligt. En enkel plan blev stædigt fastholdt fra 1945 til 1949 af de skiftende regeringer og administreret loyalt af Johs. Kjærbøl og Flygtningeadministrationen. Bag planen lå en dansk uvilje mod, efter fem års besættelse, at optage 200.000 tyskere i den danske befolkning. Denne uvilje er i forskningen blevet karakteriseret som antitysk, men dette studie har vist, at den danske holdning hos de øverste ansvarlige, regering og Flygtningeadministration, ikke kun var antitysk. Derimod viser kildematerialet, at den danske linje i første række var styret af nationale interesser som økonomi, Danmarks anseelse i det internationale samfund og i det hele taget ønsket om at komme videre efter besættelsen og få genetableret det danske samfund med dets institutioner. Der er ingen tvivl om, at de ansvarlige på området, der tegnede linjerne for behandlingen af de tyske flygtninge, var på det rene med, at Danmarks fremtid bl.a. lå i en genetableret verdensorden og ikke i hævn over de tyske flygtninge.

For at gennemføre sin grundtanke holdt man fra dansk side strengt på, at de tyske flygtninge skulle holdes afsondret fra det danske samfund og den danske befolkning, herunder arbejdsmarkedet. Planen lykkedes, og i 1949 rejste de sidste tyske flygtninge ud af Danmark.

Væsentlige nationalstatslige interesser udgør den relevante forståelsesramme for håndteringen af de tyske flygtninge i den danske regering og den danske Rigsdag i perioden 1945-46. Eftertidens historikere har efterlyst en større forståelse for de humanitære aspekter og forholdet til tyskernes nød, men det fremgår tydeligt af rigsdagsdebatterne, at den danske stat i denne krisesituation kom før hensynet til den enkelte tysker. Det betyder på den anden side ikke, at de danske myndigheder gik ind for en inhuman behandling, da opfattelsen klart var, at det ikke ville være i nogens interesse.

Denne skitse til en ny forståelsesramme for behandlingen af de tyske flygtninge i Danmark er et forsøg på ikke at hylde eller fordømme, men kritisk at forstå og forklare den danske tilgang til problemet. Den imødegår således Henrik Havreheds tolkning, der var patriotisk og hvilede på en forestilling om en heroisk indsats, hvor danskerne gjorde, hvad de kunne for at hjælpe flygtningene – også de tyske. Havrehed byggede fortrinsvis på datidens præmisser, men på en noget naiv facon, idet han uden videre reproducerede flere af datidens centrale aktørers opfattelse – og efterrationalisering – af sagen.

Undersøgelsen opstiller imidlertid også et alternativ til debattens anden pol. Kirsten Lylloff argumenterede for, at der bag indsatsen lå en fundamental antityskhed, der resulterede i en humanitær katastrofe. Det antityske element var ganske vist tydeligt til stede i de første år efter krigen, men de danske politikere og flygtningeadministrationen havde samtidig tungtvejende nationale og humane grunde til ikke at lade følelserne og hævnerrigheden løbe af med sig, selv i 1945. Lylloff ignorerer, at man handlede, som man gjorde, på grundlag af ræsonnementer, der rakte ud over en snæversynet og følelsesbetonet antityskhed. De ansvarlige var fra begyndelsen klar over, at en inhuman dansk indsats ville skade nationen. Lylloff synes skuffet over, at den danske befolkning dengang ikke kunne se bort fra antityskheden, men denne sad efter fem års besættelse dybt i både befolkning og rigsdagspolitikere. At tage sit udgangspunkt i en ideal fordring til datidens aktører leder i retning af det ahistoriske og det moraliserende.

Begge værker rummer stadig mange uomgængelige og korrekte analyser, men grundpræmisserne for en forståelse må lægges om: Den danske regerings og Flygtningeadministrationens strategi havde mere end ét sigte. Den skulle med beskedne midler imødekomme forskellige krav og synspunkter. Ikke desto mindre var der en sammenhæng i den førte linje, af Kjærbøl selv udtrykt med ordene: »... en Forsorg vi kan være bekendt, baade over for os selv og over for Fremtiden.«

Kildemateriale og litteratur:

Flygtningeadministrationens arkiv, Rigsarkivet, RA.

Henrik Havreheds arkiv, Rigsarkivet, RA.

Johs. Kjærbøls arkiv, Rigsarkivet, RA.

Rigsdagstidende 1945-46 (RT).

Aktstykker vedr. de tyske flygtninge i Danmark 1945-49: København (Udenrigsministeriet) 1950.

Dietmar Berkner: En historie – to fortællinger, Århus 2008. Upubliceret speciale, AAU.

Flygtninge i Danmark 1945-49 («Hvidbogen»), København (Flygtningeadministrationen) 1950.

Arne Gammelgaard: Mennesker i Malstrøm, Herning 1981.

Arne Gammelgaard: Drivtømmer, Blåvandshuk 1993.

Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945-49, Odense 1987.

Poul Henningsen: Kronikker i Politiken d. 26. og 27. februar og 15. marts 1946.

Hvidbogen, se: Flygtninge i Danmark 1945-49.

Jørgen Hæstrup: Til landets bedste (bind 2), København 1971.

John V. Jensen: Barn og fjende – et kritisk blik på en kritisk afhandling om de tyske flygtninge i Danmark 1945-49, i: Mark og Montre 2007.

John V. Jensen: Versöhnung über den Gräbern, Krigskirkegårde fra 2. verdenskrig i Danmark, i: Kirkegårdskultur (under udgivelse).

Johannes Kjærbøl: I modvind og medbør. Et livsløb, København 1959.

Martin Klatt: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-55, Flensborg 2001.

Karl Christian Lammers: Hvad skal vi gøre ved tyskerne bagefter? Det dansk-tyske forhold efter 1945, København 2005.

Kirsten Lylloff: Barn eller fjende? København 2006.

Kirsten Lylloff: Kan lægeløftet gradbøjes, i: Historisk Tidsskrift 1999, hæfte 1.

Gabriele Stüber: Der Kampf gegen den Hunger 1945-50. Die Ernährungslage in der britischen Zone Deutschlands, insbesondere in Schleswig-Holstein, Hamburg 1984.

SUMMARY

»... in our own eyes, and in the eyes of the future«

The Danish Parliament and the German Refugees, 1945-46

The present study offers a new framework for understanding the history of German refugees in Denmark after the Second World War. When taking account of the premises that were in force then, these should be established as independent facts instead of relying on apology or rationalization after the fact by those who took part; or on idealistic, present-day standards.

The fierce debate about the history of German war refugees in Denmark, 1945-49, embodies two competing, mutually exclusive narratives. Based on parliamentary debates, the present study focuses on how Danish authorities viewed the issue. Its results indicate that neither of the dominant narratives is sustainable.

The management of the problematic situation that arose when about 200.000 refugees remained in Denmark after the end of the war relied on one simple fact: The Danes wanted them to go back to Germany as soon as possible. Everybody remained loyal to this basic principle: successive governments, members of Parliament, the administrative apparatus dealing with the refugees, and its determined boss, Johannes Kjærboel. The underlying motive was national interest, encompassing such specific fields as the state of the economy and Denmark's international reputation, yet also more generally a keen desire for simply getting on with business and re-establish society and its institutions after the war.

Responsible decision-makers, including those who handled the refugee situation, were aware of the fact that Denmark's future depended on a new, viable international order. Taking vengeance on the German refugees would be not only pitiless and futile, but also counterproductive. An immediate sense of the difference between right and wrong as well as the foreseeable verdict of posterity imposed on Denmark the need for providing adequate, if not exactly generous living conditions for the refugees.

In order to carry out the Danish plan for their earliest possible return, authorities zealously kept the refugees from contact with Danish society and its individual inhabitants. After a chaotic period stretching over the summer of 1945 they were accommodated in large fenced camps, not being allowed to receive visitors or go out themselves.

Decades later, some historians celebrated what they considered a patriotic, clever and decent policy. Others lamented the absence of humanitarian commitment and criticized the alleged failure of those responsible to secure the elementary welfare of sick and vulnerable people, many of who were young children.

The former version, by blindly accepting the testimony of managers and specialists who were involved in the running of the camps, is clearly unsatisfactory. The latter is a necessary corrective; however, it leaves two elements out of the equation: first, that there was a strong consensus among policymakers and voters that the prevalent strategy was necessary; secondly, that rational motives and expectations regarding the future, not just a contingent frame of mind or public feeling, lay at the root of things.

In Denmark, subsequent to the Liberation in 1945, there was undoubtedly a crass attitude towards everything and everyone German, including the refugees. Politicians were not immune to those sentiments and neither could they afford to ignore them when facing the voters. At the same time, though, politicians and civil administration knew perfectly well how important it was not to be carried away by grievance and vindictiveness, thus inflicting blame on oneself and jeopardizing Denmark's international reputation.

There was, in other words, ambivalence present in the Danish strategy, making it unfeasible to conceive of it in crude terms of either good or bad, right or wrong.